

اصول قرآنی دفاع پیشگیرانه و نقش بازدارندگی آن در مقابله با تهدیدات نظامی
مبادئ الدفاع الوقائي في القرآن الكريم ودورها في ردع التهديدات العسكرية

The Principles of Preventive Defense in the Holy Quran and Their Role in Deterring Military Threats

Kur'an-ı Kerim'de Önleyici Savunma İlkeleri ve Askeri Tehditlere Karşı Caydırıcılık Rolü

عبدالرحيم رحيمي¹

چکیده

بدون شک دفاع پیشگیرانه یکی از بهترین راهبردهای استراتژیک برای جلوگیری از تهدیدات نظامی دشمن بوده که با اجرای یک سلسله اصول تحقق می‌یابد. کشف و استخراج این اصول از معارف قرآنی ابتکار جدید و به‌عنوان یک ضرورت مبرم تلقی می‌شود. از این رو هدف اصلی این تحقیق، استخراج اصول دفاع غیر عامل از آموزه‌های قرآنی و نقش بازدارندگی آن در مقابله با تهدیدات نظامی می‌باشد. روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی با استفاده از شیوه تحلیل مقاصدی آیات و با اتکاء بر منابع کتابخانه‌ای است. نتایج نشان می‌دهد که قرآن کریم در آیات فراوانی به اصول دفاع غیر عامل اشاره داشته و این اصول به‌گونه فرایندی برای بازدارندگی نظامی نقش دارد. بدین گونه که نخست باتوجه به اصل اختفاء، تلاش برای دیده نشدن مراکز ویژه، توسط دشمن بوده که درصورت دیده شدن، با استفاده از اصل استتار و فریب، کوشش بر عدم شناسایی می‌باشد. درصورت شناسایی، باتوجه به اصل مکان‌یابی، غیر قابل هدف‌گیری بوده و به فرض این‌که اگر مورد هدف قرارگیرد، با تکیه به اصل مقاوم‌سازی، پراکندگی و اعلام خبر، آسیب‌ناپذیر باشد و درصورت آسیب‌پذیری، باتوجه به اصل مدیریت بحران، به‌سرعت قابل بازسازی، احیاء و امکان تداوم فعالیت دوباره را داشته باشد.

کلمات کلیدی: اصول قرآنی، بازدارندگی، تهدیدات نظامی، دفاع پیشگیرانه.

Doi:

<https://doi.org/10.69892/diwan.2025.98>

مقاله تحقیقی / Research Article

تاریخ دریافت / Received Date

05.03.2024

تاریخ پذیرش / Accepted Date

25.04.2024

تاریخ نشر / Publication Date

07.01.2025

¹ پوهنمل. دكتور، عضو كادر علمي پوهنحي شرعيات، دپارتمنت تعليمات اسلامي، پوهنتون بلخ.

ORCID

[https://orcid.org/0000-0002-](https://orcid.org/0000-0002-1260-5766)

1260-5766

E-Mail

rahimi998877@gmail.com

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین Plagiarism بررسی شده Turnitin یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

This article has been scanned by Turnitin. No Plagiarism detected.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی / Atif:

عبدالرحيم رحيمي، "اصول قرآنی دفاع پیشگیرانه و نقش بازدارندگی آن در مقابله با تهدیدات نظامی"، مجله دیوان ۱/۶ (جدی ۱۴۰۳)، ۱۵۷-۱۸۶.

الملخص

لا شك أن الدفاع الوقائي يعد من أفضل الاستراتيجيات لمنع التهديدات العسكرية للعدو، والذي يتحقق من خلال تنفيذ مجموعة من المبادئ. ويعدّ استقراء هذه المبادئ من المعارف القرآنية نوعاً من الابتكار الفريد وأمرًا ضرورياً بالغ الأهمية. لذلك، الهدف الرئيسى لهذا البحث هو استخراج مبادئ الدفاع السلبي من تعاليم القرآن ودورها الرادع فى مواجهة التهديدات العسكرية. منهج البحث وصفى تحليلى يستخدم طريقة تحليل الأهداف للآيات ويعتمد على المصادر المكتبية. تُظهر النتائج أن القرآن الكريم يشير فى العديد من الآيات إلى مبادئ الدفاع السلبي، وهذه المبادئ لها دور بارز فى عملية الردع العسكرى. بحيث أنها تبدأ أولاً بمبدأ الاختفاء، حيث يبذل الجهد لعدم رؤية المراكز الخاصة من قبل العدو، وفى حالة الرؤية، يستخدم مبدأ التمويه والخداع للجهد لعدم التعرف عليها. وفى حالة التعرف عليها، وفقاً لمبدأ تحديد المواقع، تكون غير قابلة للهدف، وعلى افتراض أنها تُصبح هدفاً، فإنها تعتمد على مبدأ التحصين والتشتت والإعلان عن الأخبار لتكون غير قابل للإصابة، وفى حالة القابلية للإصابة، وفقاً لمبدأ إدارة الأزمات، يمكن إعادة بنائها وإحيائها بسرعة واستمرار النشاط مرة أخرى.

الكلمات المفتاحية: المبادئ القرآنية، الردع، التهديدات العسكرية، الدفاع الوقائي.

Abstract

Certainly, preventive defense is one of the best strategic policies for preventing enemy military threats, which is achieved by implementing a series of principles. Discovering and extracting these principles from Quranic instructions is a new initiative and is considered an urgent necessity. Therefore, the main goal of this research is to extract the principles of preventive defense from Quranic educations and its deterrent role in confronting military threats. The research method is descriptive-analytical using the method of analyzing the resolutions of verses and relying on library resources. The results show that the Holy Quran refers to the principles of preventive defense in numerous verses and that these principles play a vital role as a process for military deterrence. Thus, first, according to the principle of concealment, the enemy attempts to keep special centers from being seen, and if they are seen, they attempt to remain unidentified by using the principle of concealment and trick. If identified, it is untargetable due to the principle of location, and assuming that if it is targeted, it must be invulnerable by

relying on the principles of flexibility, dispersion, and notification, and in the event of vulnerability, it must be able to be quickly rebuilt, revived, and resume activity, according to the principles of crisis management.

Keywords: Quranic Principles, Deterrence, Military Threats, Preventive Defense.

Özet

Şüphesiz, önleyici savunma, düşmanın askeri tehditlerini önlemek için uygulanan, bir dizi ilke ile gerçekleştirilen en iyi stratejik savunma yöntemlerinden biridir. Bu usüllerin Kurândan keşfi ve çıkarılması, bir yenilik ve zeruret olarak kabul edilir. Bu nedenle, araştırmanın temel amacı, Kurân öğretilerinden pasif savunma ilkelerini çıkarmak ve askeri tehditlere karşı caydırıcı rolünü incelemektir. Araştırma yöntemi, ayetlerin amaç analizini kullanarak tanımlayıcı ve analitik olup, kütüphane kaynaklarına dayanmaktadır. Sonuçlar, Kurân'ın birçok ayetinde pasif savunma ilkelerine atıfta bulunduğunu ve bu ilkelerin askeri caydırıcılık sürecinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Süreç, öncelikle düşman tarafından özel merkezlerin görülmemesi için gizlilik ilkesiyle başlar; eğer tespit edilirse, tanınmamak için kamuflaj ve aldatma ilkesi kullanılır. Tespit edildiğinde, konumlandırma ilkesine göre hedef alınamaz hale gelir ve hedef haline gelirse, dayanıklılık, dağınkılık ve haber yayma ilkesine dayanarak zarar göremez hale gelir, güvenlik açığı olması durumunda, kriz yönetimi ilkesiyle hızla yeniden inşa edilip canlandırılabilir ve faaliyetlerine devam edebilir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an Prensipleri, Caydırıcılık, Askeri Tehditler, Önleyici Savunma.

مقدمه

برای جلوگیری از تهدیدات نظامی دشمن، دو نوع راهبرد بازدارندگی وجود دارد: بازدارندگی با استفاده از سلاح، تجهیزات جنگی و تکنیک‌های رزمی که به آن دفاع فعال می‌گویند و بازدارندگی از طریق غیر ابزار جنگی که به آن دفاع پیشگیرانه گفته می‌شود. نوع دوم بازدارندگی عمدتاً در قالب یک سلسله اصول و اقدامات بنیادی و زیربنایی به اجرا در می‌آید که با کاربرد آن‌ها می‌توان به اهداف دفاع غیر عامل نایل گردید و از تهدیدات نظامی دشمن جلوگیری کرد و یا میزان تخریبی آنرا به حداقل ممکن کاهش داد. این پژوهش قصد دارد که اصول دفاع غیر عامل را از آیات قرآنی استخراج نموده، نقش بازدارندگی آن را در مقابله با تهدیدات نظامی دشمن سنجش نماید؛ بنابراین مقاله حاضر، از نظر موضوع، روی یک محور «واکایی اصول قرآنی دفاع غیر عامل برای جلوگیری از تهدیدات نظامی» می‌چرخد و از دید علمی به دو رشته تعلق دارد، یکی «دفاع غیر عامل، بازدارندگی و تهدیدات نظامی» که از مفاهیم اصلی علم سیاست است و دوم، کشف اصول آن از آیات قرآن کریم، به دانش تفسیر سیاسی بر می‌گردد. از این رو موضوع مسأله، برون‌قرآنی و میان‌رشته‌ای می‌باشد.

قابل یادآوری است که در پیشینه این تحقیق، واحد دفاع‌کننده به «بازیگر هدف» و واحد مهاجم (بالمقوه یا بالفعل) به «بازیگر مهاجم» تعبیر شده است.

از آنجایی که اجرای اصول دفاع غیر عامل به هدف دستیابی به بازدارندگی و جلوگیری از تهدیدات نظامی دشمن، از یک طرف از نظر تلفات، کم‌هزینه‌تر، از لحاظ اخلاقی، بشردوستانه‌تر، از دید سیاسی مفهوم صلح‌طلبانه دارد و از طرف دیگر، می‌توان به دشمن هزینه بیشتر، اتلاف وقت و کاهش روحیه نظامی را وارد کرد، نسبت به سایر روش‌های بازدارندگی از اهمیت بیشتری برخوردار است. از سویی قرآن کریم به‌عنوان نخستین و مهم‌ترین منبع و متن اندیشه سیاسی اسلام، در رابطه به اصل جهاد و دفاع تأکید فراوان داشته و در آیات زیادی به مسأله دفاع غیر عامل نیز توجه کرده است. از این رو استنباط و استخراج اصول دفاع غیر عامل از معارف قرآنی ابتکار جدید بوده و سنجش نقش بازدارندگی آن برای جلوگیری از تهدیدات نظامی دشمن، از ضرورت‌های مهمی امروزی به شمار می‌رود.

چگونه اصول قرآنی دفاع پیشگیرانه می‌تواند از تهدیدات نظامی جلوگیری نماید؟ آیا اصول دفاع پیشگیرانه از آیات قرآنی قابل استخراج است؟، نقش بازدارندگی این اصول، در مقابله با تهدیدات نظامی چیست؟

پژوهش‌ها بر این فرضیه استوار است که با تحلیل مقاصد آیات سیاسی و نظامی قرآن کریم می‌توان اصول دفاع غیر عامل را استنباط کرد و در پرتو آن نقش بازدارندگی آنرا در مقابله به تهدیدات نظامی تبیین نمود.

- تاکنون کتاب‌ها و مقالاتی در خصوص موضوع دفاع غیر عامل نوشته شده که برخی از آن‌ها، دستمایه این اثر قرار گرفته‌اند که در ذیل به مهترین آن‌ها اشاره می‌شود:
۱. صورت‌بندی قرآنی سیاست بازدارندگی در مقابله با تهدیدهای نظامی، اثر عبدالرحیم رحیمی، مجله علمی-پژوهشی علوم سیاسی، شماره ۱۰۳، پاییز ۱۴۰۲ ه.ش، این مقاله به مؤلفه‌ها، شرائط و راهبردهای بنیادی سیاست بازدارندگی در مقابله با تهدیدات نظامی از منظر قرآن کریم می‌پردازد.
  ۲. کلیات پدافند غیرعامل، اثر رحمان یاسی، انتشارات دانشگاه امام صادق تهران، ۱۳۹۰ ه.ش، این کتاب به بررسی تعاریف، اصول و مبانی دفاع غیرعامل بدون توجه و استناد از منابع دینی پرداخته است.
  ۳. فرهنگ واژگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم، اثر مهدی امینی، انتشارات سفیر اردهال تهران، این کتاب صرفاً به جمع‌آوری برخی آیاتی پرداخته است که به نحوی به دفاع غیرعامل اشاره دارند.
  ۴. ارزش‌های دینی حاکم بر دفاع غیرعامل، اثر محسن فردرو «و دیگران»، انتشارات عابد تهران، ۱۳۸۹ ه.ش، این کتاب به منظور تقویت امنیت و ثبات ملی و تدوین دیدگاه‌های کارشناسان مسأله دفاع غیر عامل با نگاه دینی، پرداخته است.
  ۵. جلوه‌هایی از پدافند غیرعامل در راهبردهای دفاعی قرآن مجید و سیره نبوی، اثر فیروزه کرمی، مجله پژوهشنامه معارف قرآنی، شماره ۳۷ تابستان ۱۳۹۸ ه.ش، این مقاله به تبیین برخی ابعاد و روش‌های دفاع غیر عامل در آموزه‌های قرآنی و سیره پیامبر صلی الله علیه و سلم پرداخته است.
  ۶. الدفاع الشرعی الوقائی فی القانون الدولی: التأسیل والمشروعیة، اثر فاطمة بومعزة و منی بومعزة، مجلة الحقوق والعلوم الإنسانية، شماره ۱۴، (۳)، ۲۰۱۲ م، این مقاله به بررسی چگونگی استفاده و تأسیل دفاع شرعی پیشگیرانه در حقوق بین‌الملل می‌پردازد، که این مفهوم با وجود اصالت در حقوق بین‌الملل عرفی، در حقوق بین‌الملل معاصر مورد اختلاف است.

چنان‌چه ملاحظه می‌شود، هیچ یکی از آثار موجود به استخراج اصول نظام‌مند برای دفاع غیر عامل از آیات قرآن کریم نپرداخته و نقش بازدارندگی آن را در مقابله با تهدیدات نظامی دشمن

نه‌سنجیده‌اند. از این رو، با این رویکردی که پژوهش حاضر در نظر دارد، ابتکار جدید و بدیع بوده که؛ تاکنون هیچ اثر مستقلی در این خصوص نگاشته نشده است.

این پژوهش با بهره‌گیری از روش توصیفی- تحلیلی و استنباطی به استخراج اصول دفاع غیر عامل از آموزه‌های قرآنی با تکیه بر تحلیل مقاصدی آیات می‌پردازد. روش گردآوری مطالب و اطلاعات کتابخانه‌ای می‌باشد.

ساختار کلی این مقاله، شامل مفهوم‌شناسی، تحلیل بازدارندگی اصول دفاع غیر عامل در برابر تهاجم نظامی می‌شود که با یک نتیجه‌گیری پایان می‌یابد.

۱. مفهوم‌شناسی

۱.۱. اصول دفاع غیر عامل

تعریف دفاع: «دفاع» واژه عربی و برگرفته‌شده از ماده «دفع»، در لغت به معنای بازداشتن، به شدت دور کردن، بازگشتن، چیزی را به جانبی فشار دادن و پس دادن است.^۱ در اصطلاح نظامی و فقه نظامی، اقداماتی که توسط یک کشور یا اتحادیه از کشورها، برای مقاومت در برابر حملات سیاسی، نظامی، اقتصادی، اجتماعی، روانی یا فنی رقیب، انجام می‌شود.^۲ در ادبیات بازدارندگی، به کلیه اقداماتی اطلاق می‌شود که برای دفع، خنثی کردن و یا کاهش تأثیرات اقدامات جنگی دشمن و ممانعت از دستیابی او به اهدافش، می‌شود.^۳

«دفاع» با مشتقات آن ده مرتبه، در قرآن کریم به کار رفته و در قالب‌های اسمی مانند مصدر و اسم فاعل و هم‌چنین به صورت‌های فعلی هم‌چون ماضی، مضارع و امر آمده است. این واژه در برخی آیات به معنای «دفع کردن و راندن» بکار رفته است، مانند: ﴿دَفَعُ﴾، ﴿دَافِعٌ﴾ و ﴿ادْفَعُوا﴾.^۴ در برخی دیگر از آیات، معنای «برگرداندن و پاسخ دادن» دارد، که با عبارت ﴿ادْفَعْ بِ﴾^۵ آمده است. هم‌چنین، این واژه به معنای «دادن» با عبارت ﴿دَفَعْتُمْ إِلَ﴾ و ﴿ادْفَعُوا إِلَ﴾^۶ و به معنای «دفاع کردن و حمایت کردن» با عبارت ﴿يُدَافِعُ عَن﴾^۷ نیز در قرآن استفاده شده است.^۸

^۱ محمد بن مکرّم بن منظور، *لسان العرب* (بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ هـ.ق) ۸/۸۷.

^۲ سامی عوض العمید، *معجم المصطلحات العسكرية* (عمان: دار أسامة للنشر والتوزيع، ۲۰۰۸ م)، ۲۴۱.

^۳ حمید اسکندری، *فرهنگ واژگان موضوعی پدافند غیرعامل* (تهران: بوستان حمید، ۱۳۹۱ هـ.ش)، ۱۷.

^۴ البقرة ۲۵۱/۲: الحج ۴۰/۲۲؛ الطور ۸/۵۲؛ المعارج ۲/۷۰؛ آل عمران ۱۶۷/۳.

^۵ المؤمنون ۹۶/۲۳؛ فصلت ۳۴/۴۱.

^۶ النساء ۶/۴.

^۷ الحج ۳۸/۲۲.

^۸ مصطفی خرم‌دل، *تفسیر نور* (تهران: انتشارات احسان، ۱۳۸۴ هـ.ش)، ۱۴۱، ۱۶۱، ۶۹۱، ۱۰۱۵.

انواع دفاع: در یک نگاه کلی، دفاع به دو بخش تقسیم می‌شود: فعال (دفاع مسلحانه) که مبتنی بر بکارگیری تسلیحات و ابزار جنگی است و غیر فعال و پیشگیرانه (دفاع غیر مسلحانه) که مبتنی بر اقدامات غیر مسلحانه می‌باشد.^۹

تعریف دفاع پیشگیرانه: دفاع پیشگیرانه به مجموعه اقدامات بازدارنده‌ای اطلاق می‌شود که مستلزم بکارگیری جنگ‌افزار و درگیری مستقیم نبوده و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارات به تأسیسات و تجهیزات نظامی و غیر نظامی و تلفات انسانی جلوگیری و یا میزان آسیب‌پذیری را به حداقل ممکن کاهش داد.^{۱۰}

تعریف اصول دفاع پیشگیرانه: مجموعه اقدامات بنیادی و زیربنایی است که در صورت به‌کارگیری می‌توان به اهداف دفاع غیر عامل از قبیل کاهش خسارات و آسیب‌پذیری، کاهش قابلیت و توانایی سامانه‌های شناسایی اهداف و تحمیل هزینه بیشتر به وی، حفاظت از زیرساخت‌ها و در نهایت پایداری ملی نایل گردید.^{۱۱}

۲.۱. بازدارندگی

معادل انگلیسی بازدارندگی، «Deterrence» و معادل عربی آن «الردع» می‌باشد که در لغت به معنای بازداشتن از یک عمل مجرمانه از راه ترس و بیم و به‌ویژه از طریق مجازات است. ریشه این واژه، به زبان لاتین «Deterrere» به معنای به وحشت انداختن و گریزانیدن بر می‌گردد. در ادبیات سیاسی، به‌عنوان یک نظریه راهبردی که در ذیل نظریه‌های کلان منازعه در حوزه استراتژیک و روابط بین‌الملل مطرح بوده^{۱۲} و عبارت از سیاست منصرف‌سازی دشمن از اقدام نظامی به‌وسیله تهدید به‌گونه‌ای که در صورت اقدام نظامی علیه طرف بازدارنده باید هزینه‌های فراتر از منافع مدنظرش را بپردازد.^{۱۳} به تعبیر دیگر، متقاعد ساختن یک مهاجم احتمالی به این‌که پیامدهای تهاجم آن بر دستاوردهای احتمالی آن می‌چرخد.^{۱۴} مطابق این تعریف، بازدارندگی ریشه در افکار و محاسبه دارد و اصولاً دارای یک عنصر روانی و احساسی می‌باشد که در قالب ترس ناشی از قدرت و توانایی واحد بازدارنده، تحقق می‌یابد.

^۹ العمید، معجم المصطلحات العسكرية، ۲۴۴-۲۴۵.

^{۱۰} رحمان یاسی، کلیات پدافند غیرعامل (تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۰ ه.ش)، ۴۸.

^{۱۱} اسکندری، فرهنگ واژگان موضوعی پدافند غیرعامل، ۱۲.

^{۱۲} عبدالرحیم رحیمی، "صورت‌بندی قرآنی سیاست بازدارندگی در مقابله با تهدیدهای نظامی"، مجله علوم سیاسی ۱۰۳/۲۶، ۱۴۰۲ ه.ش)، ۹۵.

^{۱۳} علی آقابخشی، فرهنگ علوم سیاسی (تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، ۱۳۷۶ ه.ش)، ۱۱۳.

^{۱۴} عبدالوهاب الکیالی، موسوعة السياسة (بیروت: دار الهدی، بی‌تا)، ۸۱۶/۲.

۳.۱. تهدیدات نظامی

تهدیدات نظامی از آشکارترین انواع تهدیدات بوده که عمدتاً به وسیله دشمن خارجی با استفاده از زور و نیروی نظامی متوجه منطقه مورد نظر می شود. حمله نظامی و بمباران مراکز مهم و تأسیسات حیاتی و حساس نظامی و غیر نظامی بازیگر هدف توسط چالشگر مهاجم از بارزترین مصادیق تهدیدات نظامی به شمار می رود.^{۱۵}

۲. تحلیل بازدارندگی اصول دفاع غیر عامل در برابر تهاجم نظامی دشمن

اکنون پس از مباحث مقدماتی، به مهم ترین اصول دفاع غیر عامل و تأثیر آن بر بازدارندگی نظامی با استناد به آیات قرآن کریم مورد بحث قرار می گیرد.

۱.۲. اصل اختفاء

«اختفاء» برگرفته از «خفی» که در لغت به معنای پنهان کردن و ناپدید کردن است^{۱۶} و در اصطلاح، «کلیه اقداماتی که مانع قرار گرفتن تجهیزات و تأسیسات در دید مستقیم دشمن شده و یا تشخیص تأسیسات و تجهیزات و هم چنین آگاهی از انجام فعالیت های خاص را برای او غیر ممکن و یا مشکل می سازد».^{۱۷}

با توجه به تعریف فوق، اصل اختفاء، هم شامل تأسیسات و تجهیزات می شود و هم شامل نیروی انسانی؛ بنابراین، امکانات و تجهیزاتی که می تواند دشمن را بهراساند و در مواقع حساسی او را به عقب براند، می بایست از چشم دشمن مخفی شود و هم چنین دشمن نباید نیروهای انسانی نخبه، ارتباط آن ها با یکدیگر و تشکیلات آن ها را به راحتی کشف کند. البته در کنار این که مواردی از دید دشمن باید پنهان بماند، پاره ای از اصول و مؤلفه هایی وجود دارد که بنابر سیاست اعلامی، اعلام آن ها به دلیل تبیین قدرت و نشان دادن توان نظامی، به هدف بازدارندگی، امر ضروری می باشد.^{۱۸}

قرآن کریم در رابطه به جریان رهایی بنی اسرائیل از ظلم فرعون، می فرماید: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِيٰ إِنَّكُمْ مَتَّبِعُونَ﴾ "و ما به موسی وحی فرستادیم که بندگان مرا شبانه از مصر کوچ ده".^{۱۹} فرمان خداوند مبنی بر خروج مخفیانه و حرکت شبانه بنی اسرائیل، با توجه به اصل اختفاء و برای پنهان ماندن از چشم مأموران فرعون بوده است؛ زیرا تاریکی شب، گزینه مناسبی

^{۱۵} اصغر افتخاری، کالبدشکافی تهدید (تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۵ ه.ش)، ۱۶۷.

^{۱۶} محمد راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن (بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ ه.ق)، ۲۸۹.

^{۱۷} سیدمحمد میرسمیعی، کلیات دفاع غیرعامل (تهران: انتشارات پشیمان، ۱۳۹۵ ه.ش)، ۲۲.

^{۱۸} اصغر افتخاری، مقاومت در اسلام؛ نظریه و الگو (تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۳۹۹ ه.ش)، ۳۹۳.

^{۱۹} الشعراء ۵۲/۲۶؛ طه ۷۷/۲۰؛ الدخان ۲۳/۴۴.

برای محفوظ ماندن از آسیب مأموران فرعون بود. از این جاست که در نبردهای نظامی، جابجایی نیروها، انتقال تجهیزات، استقرار مکان‌های استراتژیک و امثال آن، معمولاً در شب و پنهان از دید دشمن انجام می‌گیرد.

پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وسلم با استفاده از «اصل اختفاء»، تحرکات نظامی سپاه ۱۰۰۰۰ نفری را از مدینه تا پشت دیوارهای مکه بدون آگاهی دشمن، هدایت و رهبری فرمود و برای مخفی نگه داشتن این اقدام، تاکتیک‌های متعدد نظامی را بکار می‌برد تا از خونریزی جلوگیری شود که در نتیجه مکه بدون جنگ فتح گردید.^{۲۰} هم‌چنین موارد زیادی در سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم وجود دارد که از شگردهای اختفاء استفاده نموده و دشمن را از رسیدن به هدف بازداشته است. از باب نمونه، اختفاء پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وسلم در جریان هجرت و مخفی شدن در غار ثور ﴿...إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ...﴾^{۲۱} که سبب جلوگیری از آسیب‌رسانی قریش گردید.

۲.۲. اصل استتار

استتار در لغت به معنای مخفی کردن، پوشانیدن بوده^{۲۲} و در اصطلاح «فن یا هنری است که با استفاده از وسایل طبیعی یا مصنوعی، امکان کشف و شناسایی نیروها، تجهیزات و تأسیسات را از دیده‌بانی، تجسس و عکس‌برداری دشمن کاهش داده و یا مخفی نموده و حفاظت می‌نماید»^{۲۳}. استتار با روش‌های پنهان‌سازی، همگون‌سازی، تغییر شکل، شبیه‌سازی، ایجاد طعمه فریبنده و حذف شکل منظم هندسی برای ممانعت از کشف و شناسایی نیروها، تجهیزات، تأسیسات و فعالیت‌های خودی توسط سامانه‌های آشکارساز و حساس دشمن، انجام می‌شود.^{۲۴}

فرق بین «اصل اختفاء» و «اصل استتار» در این است که اختفاء حفاظت در برابر دید دشمن را تأمین می‌کند و استتار امکان کشف یا شناسایی تأسیسات، تجهیزات، نیروها و فعالیت‌ها را تقلیل می‌دهد.^{۲۵}

قرآن کریم در موارد متعددی به اصل استتار اشاره کرده است. چنان‌چه در داستان «اصحاب کهف» می‌فرماید: ﴿إِذْ أَوْىءَ الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا... فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ

^{۲۰} اسماعیل ابن کثیر، *البدایة والنهائة* (بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ ه.ق)، ۴/ ۲۷۸-۲۹۰.

^{۲۱} التوبه ۴۰/۹.

^{۲۲} ابن منظور، *لسان العرب*، ۴/ ۳۳۴.

^{۲۳} میرسمعی، *کلیات دفاع غیرعامل*، ۲۲.

^{۲۴} مهدی امینی، *فرهنگ واژگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم* (تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۱ ه.ش).

۲۰.

^{۲۵} امینی، *فرهنگ واژگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم*، ۲۱.

سِنِينَ عَدَدًا». ﴿وَتَحْسَبُهُمْ آيِقَاطًا وَهُمْ رُقُودٌ... وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعَتْ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَ لَمَلَمْتْ مِنْهُمْ رُعبًا... وَ لِيَتَلَطَّفَ وَ لَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾.^{۲۶}
از آیات مبارکه فوق نکات ذیل به دست می آید:

تعبیر ﴿أوی...﴾ نشان می دهد که در انتخاب مکان استتار، بسیار دقت باید داشت که به محض رسیدن به آن جا، احساس امنیت و آرامش کرد؛ زیرا «أوی» برگرفته از «أوی» به معنای جایگاه امن و امان است.^{۲۷}

شجاعت و مردانگی از لوازم مبارزه و دفاع است. ﴿الْفِتْيَةُ﴾ جمع «فتی» به معنای تازه جوان.^{۲۸} این تعبیر نشان می دهد که گروهی از جوانان شجاع، به منظور مبارزه با طاغوت عصر خویش، جهت حفظ ایمان و جان خود از محیط فاسد و آلوده گریختند و در غاری پناه بردند و آن جا مخفی گشتند.

عملیات استتار زمانی می تواند بازدارنده، مؤثر و ماندگار شود که با معنویت و دعا همراه گردد. اصحاب کهف به محض این که به جایی امن رسیدند، دست به دعا برداشتند و از خداوند صبر، رزق و امنیت از دشمن را خواستند ﴿فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا...﴾.^{۲۹}

اگر در عملیات استتار، حکمت و منافی نهفته باشد، ممکن است؛ تا مدت های زیادی ادامه یابد ﴿فَضْرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا﴾.

با توجه به قرینه آیات ۱۴ و ۱۵ همین سوره، مبارزه و قیام اصحاب کهف، علیه شرک بوده و حرکت استتار را برای بازدارندگی از آسیب مشرکین انجام داده اند.

در عملیات بازدارندگی چنان وانمود باید کرد که واقعیت های موارد ضعف بازیگر هدف، به بازیگر مهاجم آشکار نگردد ﴿وَتَحْسَبُهُمْ آيِقَاطًا وَهُمْ رُقُودٌ﴾.

افزون بر استتار، از آمادگی های دفاعی نیز برخوردار باید بود؛ تا دشمن نتواند با یک حمله غافل گیرانه، نابود کند ﴿وَ كَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعِيهِ بِالْوَصِيدِ﴾.

از چنان قوت بازدارندگی برخوردار باید بود که در صورت کشف مکان استتار، دشمن از خوف و ترس نتواند حمله کند ﴿لَوِ اطَّلَعَتْ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَ لَمَلَمْتْ مِنْهُمْ رُعبًا...﴾.^{۳۰}

^{۲۶} الکهف ۱۸/۱۸-۲۰.

^{۲۷} نصر بن محمد سمرقندی، بحر العلوم (بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ ه.ق.)، ۳۳۶/۲.

^{۲۸} راغب اصفهانی، المفردات، ۶۲۵.

^{۲۹} محمد بن عمر فخر رازی، مفاتیح الغیب (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ه.ق.)، ۴۲۹/۲۱.

^{۳۰} احمد بن مصطفی المرغانی، تفسیر المرغانی (مصر: مصطفی البابی الحلبي، ۱۳۶۵ ه.ق.)، ۱۲۹/۱۵.

در صورت محاصره ماندن و به درازا کشیدن استتار که در آن، دسترسی از منابع قطع گردیده، لازم است که برای تهیه منابع دست بکار شد؛ البته به گونه‌ای رفتار کرد که دستگاه اطلاعاتی دشمن نتواند شناسایی کند ﴿وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾.

هم چنین قرآن کریم از برخی کلماتی استفاده کرده که مفهوم «استتار» را برای بازدارندگی می‌رساند: ﴿خُفِيَةً / خَفِيًا / أَخْفَى / أَخْفِيهَا / يَخْفَى﴾؛^{۳۱} به معنای پنهان، نهان^{۳۲} و بودن؛ یا قرار دادن چیزی در پوشیدگی به هر وسیله‌ای که باشد.

﴿حِجَابًا مَسْتُورًا﴾؛^{۳۳} یعنی پوششی بر پوشش.^{۳۴} مستور در این آیه مبارکه به معنای اسم فاعل است؛ یعنی حجاب ساتر که بتواند بازدارنده و مانع واقع شود.^{۳۵}

﴿الْحَبَاءُ﴾؛^{۳۶} به معنای مبالغه در پنهان شدن و استتار شدید که با حواس قابل درک نباشد.^{۳۷}

﴿اَكْنُتُ / مَكْنُونٌ﴾؛^{۳۸} به معنای استتار و چیزی که از چشم مردم پوشیده باشد.^{۳۹}

﴿عَشِي / عَشَى / غِشَاوَةٌ / عَوَّاشٌ﴾؛^{۴۰} به معنای پوشاندن فراگیر.^{۴۱}

﴿الْحُنْسُ الْجَوَارِ الْكُنْسُ﴾؛^{۴۲} «خنس» جمع خانس به معنای گرفتگی، تأخیر و استتار، «الجوار»

جمع جاریه به معنای سیر سریع و «کنس» جمع کانس به معنای رفتن چیزی از یک جای و مخفی شدن آن در جای دیگری و در حقیقت به معنای رسیدن به مقام امن و اطمینان آور است.^{۴۳} با توجه به مفاهیم کلمات فوق، می‌توان کاربردهای بازدارندگی آنرا چنین استنباط نمود:

^{۳۱} الأنعام ۶۳/۶؛ الاعراف ۵۵/۷؛ مریم ۳/۱۹؛ طه ۱۵۰/۷؛ الاعلی ۷/۸۷.

^{۳۲} یحیی بن زید فراء، معانی القرآن (القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۰ م)، ۳۳۸/۱.

^{۳۳} الاسراء ۱۷/۴۵.

^{۳۴} محمود بن عمر الزمخشري، الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل (بيروت: دارالكتاب العربي، ۱۴۰۷ هـ.ق)، ۶۷۰/۲.

^{۳۵} عمر بن علی ابن ملقن، غريب القرآن (بيروت: عالم الكتب، ۱۴۰۸ هـ.ق)، ۲۱۹.

^{۳۶} النمل ۲۷/۲۵.

^{۳۷} سليمان بن احمد طبرانی، التفسير الكبير (اردن: دار الكتاب الثقافي، ۲۰۰۸ م)، ۱۹/۵.

^{۳۸} الانعام ۲۷/۲۵؛ الواقعة ۷۸/۵۶.

^{۳۹} محمد الطاهر ابن عاشور، التحرير والتنوير (تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۹۸۴ م)، ۳۰۴/۲۷.

^{۴۰} طه ۷۸/۲۰؛ النجم ۵۴/۵۳؛ البقره ۷/۲؛ الاعراف ۴۱/۷.

^{۴۱} راغب اصفهانی، المفردات، ۶۰۷.

^{۴۲} التکویر ۱۶/۸۱.

^{۴۳} سيد محمد طنطاوی، التفسير الوسيط للقرآن الكريم (القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع، ۱۹۹۷ م).

۳۰۲-۳۰۱/۱۵.

۱. **گسترده‌گی عوامل استتار**؛ در عملیات استتار برای بازدارندگی عوامل متعدد طبیعی و صنعتی وجود دارد که با توجه به نوع تهدید و حالات موجود از آن‌ها بکار گرفته می‌شود (کلمات مرتبط: *خُفِيَةً / خَفِيًا / أَخْفَى / أَخْفِيهَا / يَخْفَى*).
۲. **استفاده مؤثر از عوامل استتار**؛ عوامل استتار زمانی می‌تواند مانع و بازدارنده واقع شود که از آن استفاده درست و مؤثر صورت گیرد (کلمات مرتبط: *حِجَابًا مَسْتُورًا*).
۳. **اختلال در دستگاه معرفتی مهاجم**؛ استتار، انتقال اطلاعات و داده‌های درست را به مهاجم مختل و یا مخدوش می‌سازد و از این طریق روی دستگاه معرفتی اثر می‌گذارد که در نهایت در مورد حمله، دچار تردید می‌شود و یا تصمیم‌های غیر مؤثر اتخاذ می‌نماید (کلمات مرتبط: *حِجَابًا مَسْتُورًا، أَكْنَه / مَكْنُون*).
۴. **کور کردن سیستم اطلاعاتی مهاجم**؛ استتار باید از چنان دقت و شدتی بالایی برخوردار باشد که دستگاه جاسوسی و اطلاعاتی مهاجم را از کسب و جمع‌آوری اطلاعات ناتوان سازد (واژه مرتبط: *الْخَبَاء*).
۵. **استتار فراگیر**؛ استتار به گونه فراگیر باشد که بتواند در برابر تمام انواع ردیابی و حسگرهای راداری، لیزری، صوتی، مقناطیسی، حرارتی و... مهاجم، مقاومت و بازدارندگی ایجاد نماید (کلمات مرتبط: *عَشِي / عَشِي / عِشَاوَةٌ / عَوَاش*).
۶. **تغییر رفتار مهاجم**؛ رفتار مهاجم تابع برخی اطلاعاتی از بازیگر هدف است که بدون بدست آوردن آن، مهاجم عملاً حمله نمی‌تواند و یا در صورت حمله، به ناکامی و تحمل خسارت دچار می‌شود. پس هنگامی که تمام راه‌های کسب اطلاعات بر روی مهاجم بسته شود، طبعاً رفتار او در مورد حمله تغییر خواهد کرد (کلمات مرتبط: *الْخُنْسُ الْجَوَارِ، الْحَبَاء*).
۷. **امنیت و آرامش آفرینی**؛ استتار به منظور بازدارندگی چنان مؤثر واقع شود که نیروهای خودی را به امنیت و آرامش برساند (واژه مرتبط: *الْكُنْس*).

۳.۲. اصل خدعه

خدعه، در لغت به معنای حيله‌گری، اظهار خلاف آن‌چه مخفی می‌کند^{۴۴} و نمایاندن چیزی غیر واقعی به گونه‌ای که حقیقت آن پوشیده بماند.^{۴۵} در اصطلاح، «کلیه اقدامات طراحی شده و حيله‌گرانه است که موجب گمراهی و غفلت دشمن در نیل به اطلاعات و محاسبه و برآورد صحیح

^{۴۴} ابن منظور، لسان العرب، ۶۳/۸.

^{۴۵} طنطاوی، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، ۳۵۶/۳.

از توان کمی و کیفی طرف مقابل گردیده و او را در تشخیص هدف و هدف‌گیری با شک و تردید مواجه می‌نماید.^{۴۶}

مهاجم، هیچ‌گاه اقدام کور انجام نمی‌دهد؛ بلکه در تلاش است که بیشترین اطلاعات را از بازیگر هدف، کسب کند و حرکات نظامی خود را بر مبنای آن سامان دهد؛^{۴۷} بنابراین، لازم است که مجموعه‌ای از فعالیت‌ها و اقداماتی را باید انجام داد؛ تا مهاجم فریب بخورد و نتواند اطلاعات را به درستی کسب کند و بر مبنای اطلاعات نادرست؛ یا از حمله صرف‌نظر نماید و یا اقدامی غلطی انجام دهد که به نفع بازیگر هدف تمام شود.

با نگاه به آموزه‌های قرآن کریم می‌توان مواردی را دریافت که با استفاده از عملیات خدعه، از تهاجم؛ یا کامیابی دشمن جلوگیری نموده و چه‌بسا عامل شکست دشمن گردیده است. برای نمونه قرآن کریم با بهره‌گیری از سیاست «افزایش نمایی نیرو» برای تضعیف و فریب دشمن یادآوری می‌کند^{۴۸}: «در دو گروهی که (در جنگ بدر) باهم روبه‌رو شدند، نشانه برای شما بود: یک گروه، در راه خدا نبرد می‌کرد و جمع دیگری که کافر بود، (در راه شیطان و بت)، درحالی که آن‌ها (مؤمنان) را با چشم خود، دو برابر آنچه بودند، می‌دیدند (و این خود عاملی برای وحشت و شکست آن‌ها شد)».^{۴۹}

هم چنین می‌توان خوابیدن حضرت علی را در بستر پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم در لیلۃ‌المبیت،^{۵۰} نحوه خروج آن حضرت از مکه به مدینه و رفتن به سمت مخالف راه مدینه (غار ثور سمت جنوب مکه است و راه مدینه، طرف شمال مکه) و اقامه ایشان در غار ثور و تنیده شدن تار عنکبوت در دهانه غار که سبب انحراف فکری دشمن گردید،^{۵۱} از نمونه‌های دیگری اغفال و فریب دشمن دانست. در روایات و سیره عملی پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم نیز «خدعه» به عنوان یک عامل مؤثر بازدارندگی در جنگ معرفی شده است. چنان‌چه پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم با بیان صریح «جنگ حيله است»،^{۵۲} برای استفاده از تدبیر فریب در جنگ تأکید می‌ورزد. درجایی پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم، در رابطه به تغییر چهره نفرات خودی، بارنگ کردن مو و محاسن، آنرا سبب ارهاب و ترس دشمن می‌داند: «إِنَّ

^{۴۶} امینی، فرهنگ واژگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم، ۲۱.

^{۴۷} فردرو، آشنایی با پدافند غیرعامل: اصول و مبانی پدافند غیرعامل، ۲۱.

^{۴۸} الزمخشری، الکشاف، ۳۴۱/۱.

^{۴۹} خرم‌دل، تفسیر نور، ۹۶.

^{۵۰} فخررازی، مفاتیح الغیب، ۴۷۷/۱۵.

^{۵۱} عبدالرحمن سیوطی، الدرالمشور (بیروت، دارالفکر، ۱۹۹۳م)، ۵۱/۴.

^{۵۲} محمد بن اسماعیل بخاری، صحیح البخاری (بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۷ هـ.ق)، «الجهاد والسير»، ۱۵۶ (۳۰۲۹).

أَحْسَنَ مَا اخْتَصَبْتُمْ بِهِ لَهَذَا السَّوَادُ... أَهَيْبُ لَكُمْ فِي صُدُورِ عَدُوِّكُمْ».^{۵۳} از این رو حافظ ابن حجر، جواز خضاب سیاه برای مجاهدان را که جهت ارهاب دشمن، انجام می‌شود، یک مسأله اتقاقی می‌داند.^{۵۴} پیامبر صلی‌الله‌علیه‌و سلم گروهی را به فرماندهی عبدالله بن جحش به سوی «نخله» فرستاد؛ تا در کمین کاروان قریش باشند. زمانی که کاروان قریش را دیدند، احساس خوف نمودند و جهت پوشانیدن هدف خویش، تعدادی از این گروه با تراشیدن سرخود چنین وانمود کردند که عازم عمره هستند، کاروان احساس امنیت نموده، جهت استراحت قافله را توقف دادند و دنبال آماده‌سازی غذا رفتند و به این ترتیب افراد عبدالله بن جحش توانستند دشمن را غافل گیر کنند.^{۵۵} در غزوه احزاب، همه نیروهای مشرکین، قبایل یهود و مخالفان اسلام با یک اتحادیه و ائتلاف بزرگی علیه مسلمانان بسیج شدند. در چنین شرایطی ایجاد تفرقه ائتلاف دشمن، از اصول ضروری جنگ است، فردی به نام نعیم بن مسعود اشجعی که از اسلام او، مشرکان آگاهی نداشت، از سوی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌و سلم مأمور گشت که با استفاده از خدعه، بین اتحادیه دشمن شکاف ایجاد کند. او که از قبل با بنی قریظه دوستی داشت، به آنان توصیه نمود که برای اطمینان از همراهی قریش و قبیله غطفان در جنگ، از آنان گروگان بگیرند، چون آنان می‌توانند بدون دردسر به خانه‌هایشان برگردند و بنی قریظه را تنها بگذارند. نزد قریش و غطفان رفت و از خیانت بنی قریظه به ائتلاف آن‌ها و در صدد گروگان‌گیری از آن‌ها و تحویل دهی به سپاه اسلام خبر داد که به اثر این خدعه، اختلاف بین دشمن بالا رفت و از اتحاد صفوف آنان جلوگیری شد.^{۵۶}

۴.۲. اصل مکان‌یابی

یکی دیگری از اصول دفاع غیر عامل، مکان‌یابی و انتخاب مناسب‌ترین و بهترین نقطه و محل استقرار برای مراکز دفاعی و بازدارندگی و تأسیسات خاص است به گونه‌ای که مخفی نمودن نیروی انسانی، وسایل و تجهیزات و سایر فعالیت‌های نظامی را به مطلوب‌ترین وجه امکان‌پذیر سازد و یا در مکانی قرار گیرد که بر نیروهای دشمن اشراف داشت و مراقب حرکات آنان بود و در صورت لزوم در ضمن این که مانع نفوذشان شد، تحت فشار قرارداد. به کوتاه‌ترین عبارت: «انتخاب موقعیت مناسب برای استقرار یک کاربری که مکان مذکور بتواند با نیازهای خاص کاربری مربوطه هماهنگ گردد».^{۵۷}

^{۵۳} محمد بن یزید القزوی، سنن ابن ماجه (بیروت: دار الرسالة، ۱۴۳۰ ه.ق.)، "الباس"، ۳۳ (۳۶۲۵).

^{۵۴} احمد بن علی بن حجر، فتح الباری (بیروت: دار المعرفة، ۱۳۷۹ ه.ق.)، ۴۹۹/۶.

^{۵۵} محمد بن عمر الواقدی، المغازی (بیروت: دار الأعلمی، ۱۴۰۹ ه.ق.)، ۱-۱۴/۱.

^{۵۶} الواقدی، المغازی، ۴۸۰/۲-۴۸۲.

^{۵۷} یاسی، کلیات پدافند غیرعامل، ۱۲۹.

یافتن مکان مطلوب استراتژیک، مقاوم‌سازی و ایجاد استحکامات دفاعی و سایر اقداماتی بازدارندگی به گونه مؤثر، موجب صرفه‌جویی در بکارگیری نیروی انسانی، سلاح‌ها، هزینه‌های کلان تسلیحاتی و سازمانی می‌گردد.^{۵۸} و حرکات تجاوزی دشمن را کند، متوقف و یا منحرف می‌سازد.

قرآن کریم قدم گذاشتن و تصرف مکان‌های استراتژیک و فوق‌العاده‌ای که دشمن را به خشم می‌آورد و می‌توان از آن‌جا به دشمن ضربه وارد نمود و بر آنان پیروز شد، عمل صالح و اجر شمرده شده است.^{۵۹}

هم‌چنین قرآن کریم، ایستادگی در برابر تهاجم را واجب و پشت کردن را حرام می‌داند؛ البته اگر هدف از روی برتافتن، در اختیار گرفتن موضع جدید و مکان استراتژیک باشد، آنرا می‌ستاید: «... وَ مَنْ يُولِهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحِيِّزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ فَفَدَّ بَاءَ بَعْضِ مِنَ اللَّهِ...»^{۶۰} «تحرف» به معنای کناره‌گیری از وسط به اطراف و مکان دیگر؛ یعنی کنار رفتن از موقعیت فعلی و رفتن به سمت دیگر آن.^{۶۱} در حقیقت این تبدیلی مکان، برای یافتن مکان مناسب و تأثیرگذاری در جنگ و غافل‌گیری دشمن انجام می‌شود.

«تحیز» به معنای گرفتن «مکان» و «فتنه» به معنای قطعه از جماعت مردم؛ یعنی مرد جنگی، مکان مناسبی را برای جنگ برمی‌گزیند که هم از لحاظ استراتژیک موقعیت خوبی باشد و هم از پشتوانه نیرویی برخوردار باشد.^{۶۲}

برخی آیات قرآن کریم، با اشاره به اصل مکان‌یابی، به موقعیت خوب و امنیت تأکید می‌ورزد. از جمله: به‌عنوان شهر امن؛ مانند: مکه^{۶۳} و بیت‌المقدس،^{۶۴} به‌عنوان سرزمین امن، مانند سرزمین

^{۵۸} میرسمعی، کلیات در دفاع غیرعامل، ۲۰.

^{۵۹} التوبه ۹/ ۱۲۰.

^{۶۰} الانفال ۸/ ۱۵-۱۶.

^{۶۱} ابن عاشور، التحرير والتنوير، ۴۷/۹.

^{۶۲} فخررازی، مفاتیح الغیب، ۴۶۵/۱۵.

^{۶۳} البقرة ۲/ ۱۲۵-۱۲۶؛ آل عمران ۳/ ۹۷.

^{۶۴} البقرة ۲/ ۵۸؛ الأعراف ۷/ ۱۶۱.

شام^{۶۵} و سرزمین مصر،^{۶۶} به عنوان غار امن، مثل غار اصحاب کهف،^{۶۷} به عنوان انتخاب مکان مناسب، مانند مکان ساخت سد ذوالقرنین^{۶۸} و هجرت کردن و یافتن جاهای امن.^{۶۹} به این ترتیب از جنگ‌ها و تدارکات دفاعی پیامبر صلی الله علیه و سلم نیز می‌توان اصل مکان‌یابی را استخراج نمود. چنانچه انتخاب مکان مناسب و دور از چشم دشمن (غار ثور) برای اختفاء که توانست با کور کردن سیستم اطلاعاتی قریش، عملیات تهاجمی آنان را منحرف ساخت،^{۷۰} استقرار زود هنگام بر سر چاه و در دست داشتن نبض آب در جنگ بدر،^{۷۱} انتخاب موقعیت استراتژیک دامنه کوه أحد (مهاجمان پایین‌تر از مسلمانان اردو زدند) برای استقرار نیرو و گماشتن دیده‌بانان و تیراندازان در بالای کوه برای اشراف داشتن بر مهاجمان در جنگ احد،^{۷۲} حفر خندق و استقرار نیروها در نخلستان و بالای کوه سلع برای جلوگیری از خروج بنی قریظه از قلعه‌هایشان در جنگ احزاب^{۷۳} از نمونه‌های توجه پیامبر صلی الله علیه و سلم به اصل مکان‌یابی است.

۲.۵. اصل مقاوم‌سازی و استحکامات

امروزه، با توجه به منطق قدرت‌مدار حاکم بر مناسبات بین‌الملل، مشخص می‌شود که بازیگران باید نسبت به طراحی سازوکارهای ایمنی‌بخش برای خودشان حساس باشند. بازیگر هدف در زمان صلح و آرامش باید به فکر ساخت و ساز مکان‌های ایمنی بخش برای خود و تأسیسات نظامی و زیربنای جامع باشد؛ تا در صورت تهاجم احتمالی دشمن صدمه نبینند.^{۷۴} این استحکامات می‌تواند به عنوان موانع حفاظتی بین بازیگر مهاجم و بازیگر هدف از اعمال مستقیم قدرت مهاجم جلوگیری نموده و با توجه به تأثیرگذاری بر روی اقدام مهاجم، او را از اقدام به تهاجم و یا ادامه آن منصرف می‌سازد.^{۷۵}

^{۶۵} الأنبیاء ۷۱/۲۱.

^{۶۶} المائدة ۲۲-۲۱/۵؛ یوسف ۲۱/۱۲، ۵۶، ۹۹، یونس ۸۷/۱۰؛ الإسراء ۱۷/۱۰۳.

^{۶۷} الکهف ۱۱-۹/۱۸، ۱۶-۱۹.

^{۶۸} الکهف ۹۳/۱۸-۹۷.

^{۶۹} النساء ۹۷/۴، ۱۰۰.

^{۷۰} اسماعیل ابن کثیر، تفسیر ابن کثیر (بیروت: دارالکتب العلمیة)، ۱۰۹/۵.

^{۷۱} محمد بن یوسف الاندلسی، البحر المحیط فی التفسیر (بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ هـ.ق)، ۳۲۸/۵؛ طنطاوی، التفسیر

الوسیط للقرآن الکریم، ۱۷-۲۱/۶؛ واقدی، المغازی، ۵-۵۲/۱.

^{۷۲} الزمخشری، الکشاف، ۴۰۹/۱.

^{۷۳} ثناء الله پانی پتی، التفسیر المظهری (کویته: مکتبه رشیدیة، ۱۴۱۲ هـ.ق)، ۲۹۶/۷-۲۹۷.

^{۷۴} افتخاری، مقاومت در اسلام، ۳۸۶-۳۸۷.

^{۷۵} افتخاری، مقاومت در اسلام، ۳۷۷.

در ادبیات نظامی عبارت از: ساخت استحکامات، اماکن مستحکم و بافت‌های جدید و مقاوم در مقابل اصابت مستقیم بمب، راکت، موشک، گلوله توپخانه، خمپاره و یا ترکش آن مقاومت نموده و از صدمه رسیدن به نفرات، تجهیزات و یا تأسیسات جلوگیری می‌کند و اثرات ترکش و موج انفجار را به‌گونه کامل یا نسبی خنثی می‌سازد و نفوذ حضور دشمن را در محدوده مورد نظر ناممکن؛ یا مشکل می‌سازد^{۷۶} و برای بازیگر هدف این فرصت و امکان را فراهم می‌کند که مهاجم را از ادامه تجاوز باز دارد.

قرآن کریم در موارد مختلفی به این اصل اشاره کرده است که از جمله می‌توان به سد دفاعی و بازدارندگی ذوالقرنین اشاره کرد. یا جوج و مأجوج، یک قوم وحشی و فسادگر، همواره یک قوم کوهستانی هم‌جوار خود را مورد تهاجم قرار می‌دادند که از ضربات تهاجمی آنان به ستوه آمده، ساخت بند بازدارنده را به ذوالقرنین پیشنهاد کردند: ﴿أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا... فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا﴾^{۷۷} «ردم» به دیوار حائل و استحکامات نظامی اطلاق می‌شود که برای جلوگیری از نفوذ دشمن ایجاد شده باشد.^{۷۸} از نکات جالب توجه این دیوار شکست‌ناپذیر، طرز ساخت بسیار فناورانه و محاسبه بسیار دقیقی بازدارندگی و نفوذناپذیری آن بوده که در آیات (۹۶-۹۷) سوره مبارکه کهف به آن اشاره شده است.

آنچه از آیات فوق در خصوص بازدارندگی بدست می‌آید:

مقاوم‌سازی و استحکامات، از جمله سیاست‌های مؤثر در حوزه بازدارندگی است؛ چنانچه آن قوم ساخت سد دفاعی را بهترین گزینه برای جلوگیری از تهاجم، انتخاب نمودند. استحکامات می‌تواند انرژی مهاجم را مصرف نموده، او را از عمل تهاجم و فساد پیشگی بازدارد.

دولت، باید با چنان دانش فنی و صنعتی مسلح باشد که بالاتر از انتظارات مردم، توان ساخت و ساز استحکامات دفاعی را داشته باشد. چنانچه مردم خواستار ایجاد «سد» شد؛ اما ذوالقرنین اقدام به بنای محکم‌تری «ردم» کرد. ردم نسبت به سد از استحکام بیشتری برخوردار است.^{۷۹} در ایجاد موانع بازدارندگی کوشش شود که از منابع داخلی استفاده شود. در این جا سد آهنی با بافت و روکش مسی از ذخایر داخلی آن سرزمین ساخته شده بود. ظاهر آیه گواه بر این مدعا است.

^{۷۶} میرسمعی، کلیات در دفاع غیرعامل، ۱۹.

^{۷۷} الکهف ۹۴-۹۵.

^{۷۸} عبدالله نظرزاده، فرهنگ اصطلاحات و مفاهیم سیاسی قرآن کریم (قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶، ه.ش)، ۳۰۵.

^{۷۹} محمد ابوزهره، زهرة التفاسیر (بیروت: دارالفکر، بی تا)، ۴۵۸۸/۹.

ایجاد موانع، می‌تواند، به مفهوم «ایجاد شبکه قدرت» تعریف شود. شبکه‌سازی قدرت، بازیگر را از حالت انفرادی خارج نموده و به‌گونه قدرت‌مندی همراه با متحدان در چشم دشمن نشان می‌دهد و قدرت بازدارندگی وی را افزایش می‌دهد. چنان‌چه در این آیه مبارکه آن قوم با ایجاد شبکه قدرت و ائتلاف ذوالقرنین به ساخت‌وساز سد بازدارنده می‌پردازند.

استحکامات به‌گونه قوی ساخته شود که مهاجم را به زانو درآورد؛ تا از عبور آن عاجز بماند ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ﴾.

استحکامات به‌گونه شکست‌ناپذیر و نفوذناپذیر مهندسی‌شود که مهاجم توان رخنه و تخریب آنرا نداشته باشد ﴿مَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾.

دشمن سرکش و غیر قابل اصلاح را باید در پشت سدهای بازدارنده محصور داشت؛ تا منزوی شده به تسلیمی تن دهد؛ از این رو با آن‌که ذوالقرنین پادشاه شرق و غرب بود و از تمام کشورش بازدید کرد؛ ولی به دیار یاجوج و ماجوج سفر نکرد و نه به آنان کمک کرد؛ لیکن برای انزوای آنان ارتباطشان را با جوامع دیگر قطع نمود.

هم‌چنین قرآن کریم از برخی کلمات استفاده کرده که مفهوم مقاوم‌سازی و استحکامات را برای بازدارندگی می‌رساند:

﴿الصَّخْر﴾^{۸۰}، به معنای سنگ سخت و «جوب الصخر» به معنای بریدن سنگ و کوه.^{۸۱}

﴿صیاصی﴾^{۸۲} جمع «صیص / صیصیه»، به معنای دژ و قلعه‌ای که به‌عنوان پناهگاه بازدارنده استفاده می‌شود.^{۸۳}

﴿حصون﴾^{۸۴} جمع «حصن»؛ به معنای هرجایی مستحکمی که دسترسی به داخل آن ممکن نباشد و برای حفاظت از تهاجم دشمن، به آن پناه برده شود.^{۸۵}

﴿مُحَصَّنَةٌ﴾^{۸۶} برگرفته از ماده «حصن»، به معنای دژ و ﴿قُرَىٰ مُحَصَّنَةٌ﴾ به آبادی‌هایی گفته می‌شود که به‌وسیله برج‌ها، کندن خندق‌ها و موانع دیگر از هجوم دشمن در امان باشد.^{۸۷}

^{۸۰} الفجر ۸۹ / ۹.

^{۸۱} اسماعیل بن مصطفی حقی، روح البیان (بیروت: دارالفکر، بی‌تا)، ۲۵/۱۰.

^{۸۲} الاحزاب ۳۳ / ۲۶.

^{۸۳} ابن عاشور، التحرير والتنوير، ۲۳۱/۲۱.

^{۸۴} الحشر ۵۹ / ۲.

^{۸۵} حقی، روح البیان، ۴۱۸/۹.

^{۸۶} الحشر ۵۹ / ۱۴.

^{۸۷} ابراهیم بن عمر بقاعی، نظم الدرر فی تناسب الآیات والسور (بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۷ هـ.ق)، ۵۳۱/۷.

﴿سور﴾^{۸۸} به معنای دیوار^{۸۹} و مانع بین دو چیز است.^{۹۰}

با توجه به شبکه معنایی کلمات فوق می‌توان توصیه‌های راهبردی بازدارندگی زیر را استنباط کرد:

۱. **استحکامات بازدارنده در جغرافیای طبیعی؛** جغرافیا و موقعیت استراتژیک یک واحد سیاسی، نقش مهمی در بازدارندگی و مقاومت در برابر تهاجم دشمن را دارد و می‌تواند در مقابل پیشروی مهاجم چالش‌های راهبردی را برجسته سازد. برای مثال: بیابان‌های نفس‌گیر، رشته‌کوه‌های بلند، مناطق صعب‌العبور، هوای سرد شدید، دریاها و موارد از این قبیل که به‌مثابه سپر دفاعی، دشمن را زمین‌گیر یا در مقابل آن ممانعتی ایجاد می‌کند، نشان می‌دهد که از ظرفیت‌های طبیعی و موقعیت استراتژیک می‌توان در قالب موانع برای تحقق هدف بازدارندگی استفاده کرد. چنانچه در داستان تهاجم و حمله فرعون بر بنی‌اسرائیل، از قدرت بازدارندگی «دریا» برای دفع تهاجم مهاجم استفاده می‌شود^{۹۱} (کلمات مرتبط: الصخر، جوب‌الصخر).
۲. **استحکامات بازدارنده در تأسیسات صنعتی؛** تمام سازه‌های نظامی باید از مقاومت و استحکام لازم برخوردار بوده و دسترسی دشمن به داخل آن ناممکن باشد؛ تا در برابر تهدیدات و تهاجم دشمن ایستادگی نماید. (کلمات مرتبط: صیاصی، حصون).
۳. **ایجاد سازه‌های امن برای تأسیسات حیاتی؛** وجود و استمرار فعالیت برخی مراکز کشور حیاتی بوده و آسیب یا تصرف آن‌ها به‌وسیله دشمن، سبب اختلال کلی در اداره امور کشور می‌گردد؛ بنابراین، کلیه اصول دفاع غیر عامل و تکنیک‌های ایمن‌سازی در نوع عمرانی و ساخت‌وساز آن رعایت شود؛ تا در برابر اصابت سلاح‌های مستقیم دشمن مقاوم باشد (کلمات مرتبط: محصنة، قری محصنة).
۴. **ایجاد سازه‌های امن برای تأسیسات قابل حفاظت؛** با توجه به این‌که در تهاجم احتمالی، ممکن است دشمن به بیشترین تأسیسات و مراکز مهم کشور حمله کند و با تصرف یا تخریب آن‌ها، بخشی از کشور را به اختلال مواجه سازد؛ از این‌رو لازم است که با احداث سازه‌های امن برای این‌گونه تأسیسات، از خطر احتمالی جلوگیری صورت گیرد. (واژه مرتبط: سور).

^{۸۸} الحديد ۵۷ / ۱۳.

^{۸۹} عبدالله بن عمر البیضاوی، تفسیر البیضاوی (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۸ ه.ق.)، ۵/ ۱۸۷.

^{۹۰} محمد بن علی شوکانی، فتح‌القدیر (بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۴ ه.ق.) ۵/ ۲۰۵.

^{۹۱} البقره ۵۰/۲.

۶.۲. پراکندگی

«پراکندگی» در لغت به معنای تفرّق، تفرقه، تشّت، افتراق، نُشر و انتشار است.^{۹۲} در اصطلاح، «گسترش، بازوپخش نمودن و تمرکززدایی نیروها، تجهیزات، تأسیسات و فعالیت‌های خودی، به‌منظور تقلیل آسیب‌پذیری آن‌ها در مقابل تهدیدات و عملیات دشمن، به‌طوری‌که مجموعه‌ای از آن‌ها هدف واحدی را برای دشمن تشکیل ندهند».^{۹۳}

اگر همه قوت‌های بازدارندگی یک کشور در یکجا تجمع داشته باشد و دشمن بتواند در یک حمله، آن‌ها را از بین ببرد، یقیناً برنده میدان خواهد بود؛ اما اگر این‌ها در نقاط مختلف کشور توزیع شوند، مسلماً دشمن نمی‌تواند نقاط مختلف کشور را مورد حمله قرار دهد. ممکن است که یک پایگاه را غافل‌گیر کند؛ اما سایر مراکز دست به مقاومت خواهند زد؛ بنابراین، تجمع و حضور همه مراکز حیاتی، تجهیزات و تأسیسات مهم در یک مکان، بسیار خطرناک و آسیب‌پذیر است. هم‌چنین نیروی انسانی و جابجایی نخبگان در مناطق مختلفی به گونه‌ی دقیق و برنامه‌ریزی شده انجام شود؛ زیرا اگر خطر احتمالی وارد شود، همه این امکانات از دست خواهند رفت؛ بنابراین، پراکندگی در تمام موارد باید رعایت شود؛ تا دشمن نتواند همه سرمایه‌ها را به‌آسانی از بین ببرد.^{۹۴} البته این پراکندگی به‌گونه‌ی دقیق و با فاصله‌های مناسبی انجام گیرد که به تمامیت و یکپارچگی نیرو، لطمه وارد نکند و اگر به فرضی قسمتی نیرو مورد تهدید قرار گرفت، قسمت دیگری آن آسیب نیند و یا با حداقل آسیب روبه‌رو شود.^{۹۵}

قرآن کریم با اشاره به اصل پراکندگی می‌فرماید: ﴿فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ اَنْفِرُوا جَمِيعًا﴾.^{۹۶} در این آیه مبارکه، پراکندگی یا تمرکز نیرو را تحت شرایط محیطی و موقعیت دشمن می‌داند. بدین بیان که اگر آزمایش سرزمینی و یا قدرت نظامی دشمن تقاضا می‌کرد که نیروی بازدارنده به گونه‌ی پراکنده به فعالیت‌های دفاعی و بازدارندگی بپردازد، باید به‌صورت پراکنده عملیات بازدارندگی خود را تعقیب کند؛ اما اگر دشمن در حالتی قرار دارد که می‌توان با یک حمله‌ی دسته‌جمعی کانون اصلی تهدید را از بین برد و یا آسیب جدی به آن وارد کرد دیگر توان تهاجم را از وی گرفت، در این صورت باید از تمرکز قوا کار گرفته شود.^{۹۷}

^{۹۲} علی‌اکبر دهخدا، لغتنامه دهخدا (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ه.ش)، ۵۴۵۳/۴.

^{۹۳} یاسی، کلیات پدافند غیرعامل، ۵۲؛ میرسمیعی، کلیات در دفاع غیرعامل، ۲۲.

^{۹۴} فردرو، آشنایی با پدافند غیرعامل: اصول و مبانی پدافند غیرعامل، ۲۵-۲۶.

^{۹۵} حمید اسکندری، آشنایی مقدماتی با پدافند غیرعامل (تهران: بوستان حمید، ۱۳۹۰ ه.ش)، ۳۴.

^{۹۶} النساء / ۴، ۷۱.

^{۹۷} المراغی، تفسیر المراغی، ۸۸/۵.

۷.۲. اعلام خبر

اعلام خبر عبارت از: «آگاهی و هشدار به نیروهای خودی مبنی بر این که عملیات تعرضی دشمن نزدیک می‌باشد». این هشدار به منظور آماده شدن بوده و ممکن است چند دقیقه، چند ساعت، چند روز و یا زمانی طولانی‌تر از آغاز درگیری، اعلام گردد. ابزار و وسایل اعلام خبر شامل، رادار، دیده‌بانی بصری، آذیر، بلندگو، پیام‌ها و آگهی‌های هشدار دهنده می‌باشد.^{۹۸} هدف از اعلام خبر، اطلاع‌رسانی به موقع است؛ تا نیروی خودی تدارکات دفاعی‌شان را اتخاذ کنند.

از آیات متعددی قرآن کریم، این اصل قابل استنباط است. چنانچه در آیه ۳۰ سوره مبارکه انفال اشاره رفته که جبرئیل از تدابیر تهاجمی قریش به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم خبر می‌دهد؛ تا مکه را به هدف مدینه ترک کند و با در پیش‌گیری تاکتیک‌های دفاعی از آسیب دشمن نجات یابد.^{۹۹} از محتوای آیه ۱۷۲ سوره آل‌عمران فهمیده می‌شود که پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم پس از پایان جنگ احد، با توجه به احساس خطر مبنی بر هجوم مجدد مشرکین، اعلام خبر می‌کند تا نیروهای خودی برای دفاع آمادگی بگیرند، چنانچه همه آماده شدند: ﴿الَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلَّهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ﴾. سپاه اسلام برای مقابله از مدینه خارج شدند و قریش از قوت و قدرت مسلمانان وحشت‌زده شده و از تهاجم دوباره منصرف گشتند.^{۱۰۰}

اطلاع‌رسانی به موقع مؤمن آل‌فرعون به موسی علیه‌السلام، مبنی بر تصمیم‌گیری سران حکومت فرعون برای قتل او و توصیه‌اش برای خروج موسی از مصر: ﴿وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ...﴾.^{۱۰۱} این آیه مبارکه نشان می‌دهد که برای دستیابی به موقع خبر، باید جاسوسانی بسیار دقیق و نزدیک به دستگاه رهبری دشمن داشت.

گذشته از موارد فوق، اطلاع‌رسانی جبرئیل از تصمیم دشمن در وقت برگزاری نماز عصر و خواندن نماز خوف همراه با آمادگی نظامی ﴿...فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَ لِيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا...﴾،^{۱۰۲} اطلاع‌رسانی جبرئیل مبنی بر حمله زود هنگام و برق‌آسا به بنی‌قریظه و نابود کردن منبع اصلی تهدید،^{۱۰۳} هشدار خداوند به مؤمنان برای جلوگیری از عملیات روانی و خطر شایعات

^{۹۸} اسکندری، فرهنگ واژگان موضوعی پدافند غیرعامل، ۱۳.

^{۹۹} احمد بن محمد ابن عجبیه، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید (قاهره: دکتر حسن عباس زکی، ۱۴۱۹ ه.ق).

۳۲۵/۲.

^{۱۰۰} الزمخشری، الکشاف، ۴۴۰/۱-۴۴۱.

^{۱۰۱} القصص ۲۸/۲۰.

^{۱۰۲} النساء ۱۰۲/۴.

^{۱۰۳} عبدالحق بن غالب ابن عطیه، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز (بیرت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ ه.ق).

۳۷۹/۴.

دشمن ﴿الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ... فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا﴾^{۱۰۴}، اعلام خطر نفوذ و کارشکنی دشمنان هم جوار و دستور حمله به آنان ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ﴾^{۱۰۵} و اعلام عیسی علیه السلام برای حامیان خود مبنی بر جبهه‌گیری در برابر جبهه کفر ﴿فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ﴾^{۱۰۶}، از نمونه‌های دیگر «اعلام خبر» در آیات قرآن کریم می‌باشند.

۲.۸. مدیریت بحران

بحران به وضعیتی اطلاق می‌شود که نظم سیستم اصلی یا بخش‌هایی از آن (سیستم فرعی) را مختل کرده و پایداری آنرا برهم می‌زند.^{۱۰۷}

مدیریت بحران عبارت است از علم و هنر برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هدایت و رهبری به صورت یکپارچه، جامع و هماهنگ که به وسیله مشاهده سامان‌مند بحران‌های گذشته و تجزیه و تحلیل آن‌ها توأم با بهره‌گیری از سایر ابزارهای در دست داشته، در جست‌وجوی یافتن ابزارهایی است که به وسیله آن‌ها بتوان از بروز بحران‌ها پیشگیری نموده و یا در صورت بروز آن در خصوص کاهش اثرات آن، آمادگی لازم، رسیدگی سریع و بهبود اوضاع اقدام نماید.^{۱۰۸}

از آنجایی که تهاجم و تهدید نظامی همواره در حال تغییر محتوا و ساختار است و گاهی هم به صورت غافل‌گیرانه انجام می‌گیرد، بحران‌های ناشی از آن نیز متنوع و غافل‌گیرکننده خواهد بود؛ از این رو لازم است که «مدیریت بحران» نیز باید همواره به صورت دینامیک و پویا و به گونه هوشمند باشد. از این جاست که «مدیریت بحران» به عنوان یکی از اصول مهم در دفاع غیر عامل به شمار می‌رود.

قرآن کریم در آیات فراوانی به اصل «مدیریت بحران» اشاره داشته است. از باب نمونه، جنگ احزاب یکی از حساس‌ترین نبردها در تاریخ اسلام است؛ زیرا اتحادیه‌ای از احزاب و طوایف مختلف مسلمانان را مورد تهدید و حمله قرار دادند؛ بنابراین این جنگ به معنای یک بحران تمام‌عیاری بود که با مدیریت خردمندانه پیامبر صلی الله علیه و سلم، از ضربه و آسیب‌رسانی دشمن جلوگیری گردید. برای جلوگیری از اثرات تخریبی یک بحران، مستلزم است که در چهار مرحله

^{۱۰۴} آل عمران ۱۷۳/۳-۱۷۵؛ احمد بن ابراهیم ثعلبی، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ه.ق.)، ۲۱۴/۳-۲۱۵.

^{۱۰۵} التوبه ۱۲۳/۹.

^{۱۰۶} آل عمران ۵۲/۳؛ ابن عطیه، المحرر الوجیز، ۴۴۲/۱.

^{۱۰۷} علی اصغر کاظمی، مدیریت بحران‌های بین‌المللی (تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۱۳۶۶ ه.ش.)، ۱۴.

^{۱۰۸} یاسی، کلیات پدافند غیرعامل، ۲۶۹؛ اسکندری، فرهنگ واژگان موضوعی پدافند غیرعامل، ۱۱۸.

حساس (قبل، آغاز، جریان و بعد)، مدیریت مطلوب صورت گیرد. رویداد تاریخی احزاب با استناد به آیات قرآن کریم در این چهار مرحله، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده می‌شود.

۱. مرحله پیش از بحران: در این مرحله باید به اصول «پیش‌بینی»، «پیش‌گیری» و «نمایش قدرت» توجه لازم صورت گیرد؛ تا از وقوع بحران جلوگیری شود. پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم با استفاده از اصل «پیش‌بینی» به این نتیجه رسیده بود که قبایل یهود مدینه که بارها خیانت و پیمان‌شکنی از آنان رونما شده بود، اگر دشمنان خارجی روزی به مسلمانان حمله کنند، هم‌دست آنان شده یکجا مسلمانان را خواهند کوبید. یکی از این قبایل، یهودیان بنی‌نضیر بود که افزون بر نقض پیمان، توطئه قتل پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم را نیز کرده بودند که در نتیجه پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم با استناد به اصل «پیش‌گیری»، تصمیم به دفاع پیش‌دستانه می‌گیرد و با بسیج نیرو و اقدام عملیات بازدارنده، یهود بنی‌نضیر شکست می‌خورند و تبعید می‌شوند و از این ناحیه تهدید منتفی می‌گردد ﴿هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ... وَ لَوْلَا أَنْ كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَاءَ لَعَذَّبَهُمْ...﴾^{۱۰۹} افزون بر این، پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم جهت پیش‌گیری از بحران احزاب، به سرکوب دشمن دیگری نیز پرداخت که از جمله می‌توان به «گوش‌مالی بنی‌اسد» در سریه ابی‌سلمه، «نمایش قدرت نظامی» به بنی‌غطفان و لشکر ابوسفیان در «غزوه ذات‌الرقاع» و «غزوه بدر موعود»، حمله نظامی به قبایل منطقه دومة‌الجندل در «غزوه دومة‌الجندل» و حمله نظامی به بنی‌مصطلق در «غزوه بنی‌مصطلق» اشاره کرد.^{۱۱۰}

۲. مرحله شروع بحران: در این مرحله، باید اصول «اعلام‌خبر»، «ارزیابی مقدماتی و بسیج نیرو» و «واکنش سریع» مورد توجه قرارگیرد. هنگامی که پیامبر صلی‌الله‌علیه و سلم با متحد خویش (طائفه بنی‌خزاعه) از حرکات نظامی قریش و متحدانش اطلاع یافت، بی‌درنگ شورای نظامی تشکیل داد و با استفاده از اصل «اعلام‌خبر»، «ارزیابی مقدماتی» و «اقدام به واکنش سریع»، به مسلمانان وعده پیروزی داده ﴿وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ صَدَقَ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ﴾^{۱۱۱} براساس مشورت سلمان فارسی، جهت بازدارندگی به حفر خندق دستور داده و به آماده‌باش تمام‌عیار سپاه اسلام را فراخواند. زمانی که احزاب متحده، از شرق و غرب مدینه به مسلمانان هجوم آوردند ﴿إِذْ جَاءَكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ﴾^{۱۱۲}، «جرقه بحران» دمید

^{۱۰۹} الحشر ۲/۵۹-۳.

^{۱۱۰} حسین محمدی سیرت، اصول مدیریت بحران در قرآن کریم (تهران: دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۱ ه.ش)، ۱۶۱-۱۶۲.

^{۱۱۱} الأحزاب ۲۲/۳۳.

^{۱۱۲} الأحزاب ۱۰/۳۳.

﴿هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ﴾^{۱۱۳} شدت آن مسلمانان را سراسیمه ساخت «إِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَ بَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ»^{۱۱۴} و به قوت تکان داد «وَزَلُّوا زَلْزَالًا شَدِيدًا»^{۱۱۵}.

۳. **مرحله حین بحران؛** اگر بحران به این مرحله رسید، اصول هم چون: «اصل عملیات ویژه» اصل مبارزه»، «اصل مقاومت»، «اصل پس زدن و مهار» و «اصل کنترل» کاربرد دارد. سپاه ۱۰۰۰۰ نفری قریش، همراه با متحدانش از یک سو، عملیات روانی منافقان برای شکستن روحیه مجاهدین از سوی دیگر «وَإِذْ قَالَتْ طَائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَا أَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا...»^{۱۱۶} شدت بحران را چند برابر ساخته بود؛ اما پیامبر صلی الله علیه و سلم، با توجه به اصول مبارزه، مهار و کنترل، مهاجمان را پشت خندق زمین گیر کرد و به مقاومت سپاه اسلام روحیه دمید. آنگاه عملیات ویژه الهی به کمک مسلمانان رسید، مهاجمان را در شرایط سخت جوئی و بحران غذایی قرارداد؛ تا مجبور به ترک صحنه نبرد شده، بدون هیچ نتیجه و تقبل تلفات جانی و مالی پا به فرار گذاشتند و بحران خاتمه یافت.^{۱۱۷}

۴. **مرحله پس از بحران؛** پس از کنترل و مهار بحران، مرحله بازسازی، بازگشت به شرایط عادی، حذف عوامل بحران‌زا و تحلیل جامع بحران آغاز می‌شود. در این مرحله، نه تنها باید به بازگرداندن وضعیت به حالت اولیه پرداخته شود؛ بلکه باید با دقت، عوامل مؤثر در ایجاد بحران شناسایی و از میان برداشته شوند. به عنوان نمونه، پس از بازگشت آرامش به مدینه پس از غزوه احزاب، پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم بلافاصله به مقابله با یکی از مهم‌ترین عوامل بحران‌زا، یعنی یهودیان بنی قریظه، پرداخت. این قبیله در طول جنگ احزاب با نقض پیمان و همکاری با مشرکان، امنیت مدینه را به مخاطره انداخته بود. پیامبر صلی الله علیه و سلم با قاطعیت اقدام کرد و نتیجه این اقدام، شکست و تسلیم آنان بود؛ به گونه‌ای که بخشی از آن‌ها به قتل رسیدند و بخش دیگر به اسارت گرفته شدند. این اقدام موجب پاک‌سازی مدینه از یک تهدید دائمی شد و قرآن کریم نیز به این موضوع اشاره می‌کند: «وَ أَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَ تَأْسِرُونَ فَرِيقًا، وَأَوْرَثَكُمْ أَرْضَهُمْ وَ دِيَارَهُمْ وَ أَمْوَالَهُمْ»^{۱۱۸}.

قرآن کریم هم چنین بر ضرورت تحلیل و بررسی دقیق بحران‌ها پس از وقوع آن‌ها تأکید می‌ورزد؛ تا از تجربیات حاصل، درس‌ها و عبرت‌های لازم آموخته شود. در آیات ۹ تا ۱۳ سوره

^{۱۱۳} الأحزاب ۳۳ / ۱۱.

^{۱۱۴} الأحزاب ۳۳ / ۱۰.

^{۱۱۵} الأحزاب ۳۳ / ۱۱.

^{۱۱۶} الأحزاب ۳۳ / ۱۳.

^{۱۱۷} ابن کثیر، تفسیر ابن کثیر، ۸۵/۵-۸۶.

^{۱۱۸} الأحزاب ۳۳/۲۶-۲۷.

احزاب، با عبارت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا...» آغاز می‌شود، مؤمنان را دعوت می‌کند تا واقعه احزاب را همواره در یاد داشته و از آن به عنوان منبعی برای آموزه‌ها و عبرت‌های تاریخی استفاده کنند. این تأکید قرآنی نشان می‌دهد که بحران‌ها نه تنها به عنوان تهدیداتی برای امنیت ملی و ثبات سیاسی جامعه محسوب می‌شوند؛ بلکه با تحلیل دقیق و علمی، می‌توانند به فرصت‌هایی برای تقویت بازدارندگی و انسجام ملی تبدیل شوند. تحلیل و درس‌آموزی از چنین وقایعی، از اهمیت استراتژیک برخوردار است؛ چرا که این بررسی‌ها می‌توانند به شناسایی نقاط ضعف و تهدیدات داخلی و خارجی منجر شوند و در نتیجه، استراتژی‌های دفاعی و امنیتی مؤثرتری برای مقابله با تهدیدات آینده تدوین گردد.

نتیجه‌گیری

تهدیدات نظامی بازیگر مهاجم اگر مؤثر واقع شود، می‌تواند به سرزمین، مراکز مهم و تأسیسات اساسی بازیگر هدف، آسیب جدی وارد کند.

برای جلوگیری از این‌گونه تهدیدات، دو نوع دفاع وجود دارد، دفاع عامل (دفاع مستقیم) و دفاع غیر عامل (دفاع غیر مستقیم). البته نوع دوم، با توجه به مزایایی که دارد، یکی از بهترین شیوه‌های بازدارندگی به‌شمار می‌رود که با اجرای یک سلسله اصول، تحقق می‌یابد. این اصول از آیات قرآن کریم قابل استخراج بوده و به‌گونه‌ی فرایندی برای بازدارندگی نظامی نقش برجسته‌ی دارد که در ذیل به آن پرداخته می‌شود.

در مرحله‌ی اول، با توجه به اصل اختفاء، اقدامات روی دست گرفته می‌شود که مراکز ویژه، تأسیسات، تجهیزات و... از دید دشمن مخفی بماند؛ تا دشمن نتواند به آن ضربه وارد کند. در مرحله‌ی دوم، اگر در معرض دیدبانی دشمن قرار گرفت، با استفاده از اصل استتار و فریب، فن یا هنری بکار برده شود که قابلیت کشف و شناسایی را از دشمن بگیرد و یا او را به‌گونه‌ی اغفال کند که نتواند عملیات مؤثر انجام دهد.

در مرحله‌ی سوم، در صورت کشف شدن آن توسط دشمن، با تکیه به اصل مکان‌یابی، مراکز و... در موقعیت قرار داشته باشد که غیر قابل هدف‌گیری بوده که بتواند عملیات تهاجمی دشمن را کند، متوقف و یا منحرف سازد.

در مرحله‌ی چهارم، اگر به فرض این‌که مورد هدف قرار گیرد، با توجه به اصل مقاوم‌سازی و استحکامات، پراکندگی و اعلام خبر، آسیب‌ناپذیر بوده و عملیات نظامی دشمن را خنثی و یا اثرات تخریبی آنرا به حداقل ممکن برساند.

در مرحله‌ی پنجم، اگر آسیبی وارد شد، با بهره‌گیری از اصل مدیریت بحران، به آمادگی لازم برای رسیدگی سریع و بهبود اوضاع و برگشت به شرایط عادی اقدام نمود.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن حجر، احمد بن علی. فتح الباری. بیروت: دار المعرفه، ۱۳۷۹ هـ.ق.
۲. ابن عاشور، محمد الطاهر. التحرير والتنوير. تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۹۸۴ م.
۳. ابن عجبیه، احمد بن محمد. البحر المديد فی تفسیر القرآن المجید. قاهره: دکتر حسن عباس زکی، ۱۴۱۹ هـ.ق.
۴. ابن عطیه، عبدالحق بن غالب. المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۵. ابن کثیر، اسماعیل. البدایه والنهایه. بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۶. ابن کثیر، اسماعیل. تفسیر ابن کثیر. بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۹ هـ.ق.
۷. ابن ملقن، عمر بن علی. غریب القرآن. بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۸ هـ.ق.
۸. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۹. ابوزهره، محمد. زهره التفاسیر. بیروت: دارالفکر، بی تا.
۱۰. اسکندری، حمید. آشنایی مقدماتی با پدافند غیرعامل. تهران: بوستان حمید، ۱۳۹۰ هـ.ش.
۱۱. اسکندری، حمید. فرهنگ وازگان موضوعی پدافند غیرعامل. تهران: بوستان حمید، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۱۲. افتخاری، اصغر. کالبدشکافی تهدید. تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۵ هـ.ش.
۱۳. افتخاری، اصغر. مقاومت در اسلام: نظریه و الگو. تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۳۹۹ هـ.ش.
۱۴. آقابخشی، علی. فرهنگ علوم سیاسی. تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران، ۱۳۷۶ هـ.ش.
۱۵. امینی، مهدی. فرهنگ وازگان و اصطلاحات پدافند غیرعامل در قرآن کریم. تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۱۶. الاندلسی، محمد بن یوسف. البحر المحيط فی التفسیر. بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ هـ.ق.
۱۷. البخاری، محمد بن اسماعیل. صحیح البخاری. بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۱۸. بقاعی، ابراهیم بن عمر. نظم الدرر فی تناسب الآیات والسور. بیروت: دارالکتب العلمیه، هـ.ق.
۱۹. البیضاوی، عبدالله بن عمر. تفسیر البیضاوی. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۸ هـ.ق.
۲۰. پانی پتی، ثناء الله. التفسیر المظہری. کویت: مکتبه رشیدیہ، ۱۴۱۲ هـ.ق.

۲۱. ثعلبی، احمد بن ابراهیم. *الكشف والبيان عن تفسير القرآن*. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۲۲. حقی، اسماعیل بن مصطفی. *روح البیان*. بیروت: دارالفکر، بی تا.
۲۳. خرم دل، مصطفی. *تفسیر نور*. تهران: انتشارات احسان، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۲۴. دهخدا، علی اکبر. *لغتنامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ هـ.ش.
۲۵. راغب اصفهانی، محمد. *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالقلم، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۲۶. رحیمی، عبدالرحیم. "صورت بندی قرآنی سیاست بازدارندگی در مقابله با تهدیدهای نظامی". *مجله علمی- پژوهشی علوم سیاسی* ۱۰۳/۲۶ (۱۴۰۲ هـ.ش). ۹۳-۱۲۷.
۲۷. الزمخشری، محمود بن عمر. *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ هـ.ق.
۲۸. سمرقندی، نصر بن محمد. *بحرالعلوم*. بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ هـ.ق.
۲۹. سیوطی، عبدالرحمن. *الدر المنثور*. بیروت: دارالفکر، ۱۹۹۳ م.
۳۰. شوکانی، محمد بن علی. *فتح القدير*. بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۱۴ هـ.ق.
۳۱. طبرانی، سلیمان بن احمد. *التفسیر الکبیر*. اردن: دار الکتاب الثقافی، ۲۰۰۸ م.
۳۲. طنطاوی، سید محمد. *التفسیر الوسیط للقرآن الکریم*. القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۹۹۷ م.
۳۳. العمید، سامی عوض. *معجم المصطلحات العسکرية*. عمان: دار أسامة للنشر والتوزیع، ۲۰۰۸ م.
۳۴. فخر رازی، محمد بن عمر. *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ هـ.ق.
۳۵. فراء، یحیی بن زیاد. *معانی القرآن*. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۰ م.
۳۶. القزوينی، محمد بن یزید. *سنن ابن ماجه*. بیروت: دار الرسالة، ۱۴۳۰ هـ.ق.
۳۷. کاظمی، علی اصغر. *مدیریت بحران های بین المللی*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی، ۱۳۶۶ هـ.ش.
۳۸. الکیالی، عبدالوهاب. *موسوعة السياسة*. بیروت: دار الهدی، بی تا.
۳۹. لارنس، فریدمن. *بازدارندگی*. مترجم: فریبا پالیزی. تهران: مهاجر، ۱۳۸۶ هـ.ش.
۴۰. محمدی سیرت، حسین. *اصول مدیریت بحران در قرآن کریم*. تهران: دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۱ هـ.ش.
۴۱. المرآغی، احمد. *تفسیر المرآغی*. مصر: مصطفی البابی الحلبي، ۱۳۶۵ هـ.ق.
۴۲. میرسمیعی، سید محمد. *کلیات دفاع غیر عامل*. تهران: انتشارات پشتیبان، ۱۳۹۵ هـ.ش.

۴۳. نظرزاده، عبدالله. فرهنگ اصطلاحات و مفاهیم سیاسی قرآن کریم. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶ ه.ش.
۴۴. الواقدی، محمد بن عمر. المعازی. بیروت: دار الأعلمی ۱۴۰۹ ه.ق.
۴۵. یاسی، رحمان. کلیات پدافند غیرعامل. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۰ ه.ش.